

ФИЛОЛОГИЯ

ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY

ӘОЖ 81:001.4

Р.Ә. Авакова*, Ж.Г. Нукежанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: turkalemi@mail.ru

Махмұд Қашқаридың «Диуани Лұғат Ит-Түрік» сөздігіндегі космонимдер

Адам баласы ерте замандардан-ақ өзін қоршаған ортаның құпияларын білуге ұмтылды. Әсіресе адамзатты көгілдір аспан, ондағы жұлдыздардың сырлы да, жұмбақ әлемі ерекше қызықтырды. Бұл қызығушылық қазіргі ғылым дамып, техника өркендеп отырған заманда да өрши түспесе, кеміген жоқ. Болмыстағы екі ғаламат нәрсенің бірі – жұлдызды аспан, екіншісі – әрбір адамның ішкі дүниесі болғандықтан, сырлы аспанның құпиясы таусылмақ емес. Қайта ғылым дамыған сайын жұлдызды аспан жаңа тылсым жұмбақтарын алға тосуда.

Түйін сөздер: ономастика, космонимика, астронимдер, космонимдер, түркі тілдері, түркі жазба ескерткіштері.

Р.А. Авакова, Ж.Г. Нукежанова

Космонимы в словаре «Дивану Лугат Ит-Тюрк» Махмуда Кашгари

В данной статье рассматриваются космонимы в словаре «Дивану лугат ит-тюрк» (Словарь тюркских языков) Махмуда Кашгари.

Ключевые слова: Ономастика, космонимика, астронимы, космонимы, тюркские языки, тюркские письменности.

R.A. Avakova, Zh.G. Nukezhanova

Kosmonimy in the dictionary «Divan lugat it-Turk» Mahmud Kashgari

This article is devoted to the proper names of the zones of outer space and the constellations in Mahmud Kashgari's dictionary 'Divan lugat it-Turk' (Dictionary of the Turkic languages).

Keywords: Onomastic, astronym, name of a star, Turkic languages, Turkic writings.

Түркітануда ономастиканың басқа салаларына карағанда космонимика мәселелері әлі күнге дейін кең көлемде зерттелмеген. Түркі тілдеріндегі космонимдерге арналған мақалалар 60-жылдардың соңынан бергі кезеңдерде жарық көре бастады. Атап айтқанда, В.И. Никонов,

Ю. Немет, М.Н. Юхма және т.б. космонимдерді зерттеп, олардың аталу уәжін, лексика-семантикалық құрамын, қызметін анықтаған ғалымдар да баршылық. Мәселен, Ресей ғалымы А.В. Суперанская космонимдердің жалпы теориясына тоқталса, татар ғалымы Н.Х. Максую-

това түркі космонимдерінің қыр-сырын ашуға талпынған. Исқақов М.Ө. «Халық календары» атты еңбегінде жалпы космонимдердің шығу төркінін анықтаған. Ал Аронов қазақ тіліндегі аспан денелері атауларына кешенді зерттеу жүргізген. Космонимдер мәселесін профессор Т. Жанұзақов қарастырып, лексика-семантикалық ерекшеліктерін талдаған. Терминология мәселесіне көңіл бөлініп атаулардың грек-латын атауынан басқа әр халықтың өз халықтық ұғымы, атауы болатыны жөнінде К. Жүністеги қарастырған.

Космонимдер тілдің ең көне қабаттарын қамтиды. Сондықтан тілімізде жалпы немесе көпшілік түркі тілдеріне ортақ космонимдердің болуы – заңды құбылыс. Себебі уақыт өтіп, қоғам дамығанымен туыс тілдер бұрынғы ортақ тілдік байлықты белгілі бір мөлшерде сақтап қалып отырады. Бұған қазақ тіліндегі кейбір халықтық космонимдер мысал бола алады.

Сонымен жалпы немесе көпшілік түркі тілдеріне ортақ космонимдер қатарына тіліміздегі мына халықтық космонимдерді атауымызға болады: Ай, Күн, жұлдыз, Темірқазық, Алтынқазық, Үркер, Мешін, Шолпан, құйрықты жұлдыз, аққан жұлдыз, Құсжолы, Жетіген т.б.

Тіл білімінде кейбір ғалымдар аспан шырақтары атауларын космонимдер немесе астронимдер деп, соған сәйкес бұларды зерттейтін ғылымды космонимика немесе астронимика деген терминдермен атайды. Атап айтқанда, Н.В. Подольская астронимдер деп жұлдыздар, планеталар, кометалар және астероидтер атауларын көрсетеді де, ол космонимдер ретінде шоқжұлдыздар, галактикалар, космостық кеңістік аймақтары атауларын атайды [1, 39; 68]. Алайда көпшілік зерттеушілер бұлайша жіктеуді қолдамайды, сондықтан өз еңбектерінде аспан шырағы атауына бір ғана терминді (космонимді немесе астронимді) қолданады. Мәселен, В.Д. Бондалетов бұл мәселе жөнінде өз тұжырымын былайша анық көрсетеді: «Біз космоним, космонимия терминдерін нүктелі, аймақтық космос объектері атауларын анықтау үшін қолданамыз, космонимика – осы атаулардың ғылымы» [2, 199].

Түркі тілінде бөлінбей тұрған көне тұсында бір ғана аспан денесіне байланысты бірнеше мағыналық нұсқалар болған. Мысалы, «Ай» ұғымына қатысты мынадай мағыналық нұсқалар бар:

Ай 1. Месяц, луна (светило). Мысалы, *jarul(t) I aғunga kunug ham asuiv* – жаратушы күн мен айды әлемге жарқыратқан.

Бұл түркі халықтарына ортақ ұғым. Екі түрлі: біріншісі мезгілді білдіру болса, екіншісін планета түрінде қарау түркі тілдеріне тән. Бұл жағдай қазіргі түркі тілдерінде де сақталған. Көне түркі тілдеріндегі Ай ұғымының өзге мағыналарына да келетін болсақ, мысалы, діни тұрғыдағы мына бір нұсқасы *ai erniligin jorivli* – айдың күшімен жортатындар, яғни жер бетіндегі әртүрлі «күштердің» атауының бірі.

Көне түркі халықтары, тарихтан белгілі болғандай, аспан денелерін аса құрмет тұтқан. Сондықтан да олардың мағына аялары кеңі түседі. Айдың тәңірі тұтумен қатар, күнді де қасиетті санаған. *Kun tugri* – Күн құдай деген мағынада.

Көне космонимдерін зерттеген белгілі ғалым Н.Х. Максютова түркі халықтарына аспан денелері бұрыннан белгілі болғандығы туралы келесі пікірді айтады: «Көне жазба ескерткіштері бойынша жұлдыздардың атауы көне түркілерге белгілі болған. М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік», Ж. Баласағұнның «Құтты білік» ескерткіштерінде қазіргі түркі тілдерінде бар жұлдыз атаулары кездеседі: Йетіген (Етикен) ете (жеті) сөзінен – «Большая медведица», Егач Юлдуз – Юпитер, Ярук Юлдуз – «Ясная звезда» т.б. Сонымен сонау ерте кездің өзінде-ақ, яғни X-XI ғасырларда түркілерге сегіз аспан денесі белгілі болған: Жеті қарақшы, Юпитер, Шолпан, Марс, Меркурий, Сатурн, Жарық жұлдыз» [3, 165].

«Диуани лұғат ит-түрік» еңбегінде кездесетін космонимдер:

Иұлдыз – жұлдыз. Барша жұлдыз атаулыға қойылған жалпы есім. Оларды өзара айырып, ажыратып: Мүштәри жұлдызын – *Egen tyz*: Ерентүз – Ерен түз, Мизан жұлдызын – *Karakush*: Қарақұш – Қарақұс, Сүмбле жұлдызын – *Ylker*: Үлкер – Үлкер, Жетіқарақшыны – *Jetigen*: Иетіген – Жетіген, Құтыб жұлдызын – *Temug kazuk*: Темүр қазұк – Темірқазық, Миррих жұлдызын: Бақырсоқым – Қызыл жұлдыз деп атаған.

Жұлдыз космонимін көне замандардақ аспан шырақтарының жалпы атауы ретінде қолданып, оларды бір-бірінен түртүсіне, жарқырау күшіне, сан-мөлшеріне т.б. ерекшеліктеріне қарап ажыратып, соған орай ат берген. Мұны көне жазба ескерткіштеріндегі планеталар космонимдерінен анық көруімізге

болады: Алтун йулдуз [4, 40], Йығаш йулдуз [4, 265], Сув йулдуз [4, 515] т.б. Көне түркі космонимдерінен бабаларымыздың планеталарды да жұлдыз қатарына қосқаны көрініп тұр. Жұлдыз атауының қолданылуындағы осы ерекшеліктер қазақ тіліндегі халықтық космонимдерде толықтай сақталған. Тіліміздегі халақтық космонимдер – Жарық жұлдыз, Шағыр жұлдыз (Шолпан), Сары жұлдыз (Юпитер), Қызыл жұлдыз (Марс) т.б.

Жұлдыз космонимі түркі тілдерінде әртүрлі тұлғада кең тараған. Бұл космонимді қазақ, қарақалпақ – жұлдыз; қырғыз – жылдыз; түрікмен – түрік; гагауыз, қарайым – йылдыз; әзірбайжан – улдыз; ноғай – йулдыз; татар – йолдоз; башқұрт – йондоз; алтай – дылдыс; хакас – чылтыс; тува, тофалар – сьлдыс; якут – сулус; чуваш – салтар т.б. түрінде бір негізді әртүрлі тұлғалық варианттармен атайды.

Есекқырған – Күн жүйесіндегі Күннен бастап санағанда бесінші Юпитер ғаламшарының қазақша атауы. Сонымен қатар қазақ арасында Юпитердің Сары жұлдыз, Жарық жұлдыз, Шабансары деген де халықтық космонимдері болған. Олардың ішінде Есекқырған – қазақ ішіне кең тараған, жалпыхалықтық сипаттағы атау.

Қазақ халқындағы Есекқырған космонимімен мәндес Юпитердің Кериван гьырған /Керуен қырған/ деген атауы құмық тілінде бар. Көне түркі жазба ескерткіштерінен Юпитер ғаламшарының бірнеше космонимдерін кездестіреміз. Тұрфан жазбасында Юпитердің Йығаш йулдуз [4, 265] деген космонимі болса, осы космоним қазіргі өзбек тілінің говорында Егачт юлдуз [5, 300] түрінде сақталған. Осы ғаламшардың Оңай [4, 367], Оңғай [4, 368] тәрізді атауларын «Құтадғу біліктің» Наманган нұсқасынан ұштастырамыз. Махмұт Қашқари сөздігінде *Қарақұш* космонимі бірде Юпитердің, тағы бірде Мизам зодиактік шоқжұлдызын білдіреді. Сонымен қатар көне түркі жазба ескерткіштерінен Юпитер планетасының арабтық Мүштари йулдуз, санскриттік Бархасувади [4, 85] қытайлық Тайсуй [4, 528], соғдылық Ормызт [4, 674] сияқты кірме космонимдерін кездестіреміз.

Қарақұш йултуз – Шолпан.

Шолпан – Күн жүйесіндегі Күннен ара қашықтығы бойынша екінші планетаның атауы. Көне түркі жазба ескерткіштерінен Шолпан ғаламшарының бірнеше атауларын кездестіреміз.

Тұрфан жазбаларында Шолпан ғаламшарын Алтун Йултуз [4, 40] деп атаған. Бұл космонимді В.А. Никонов моңғол атауы, тек Тұрфан өңіріндегі түркілер қолданып, Орта Азияда бұл космоним қолданылмаған деген пікір айтады [5, 298]. Ал М. Қашқари сөздігінде кездесетін Йарук йулдуз [4, 373] атауы қазақ тіліндегі Шолпан ғаламшарының Жарық жұлдыз деген космонимі толық сәйкес келеді. Сондықтан осы космонимді М. Қашқари араб тіліндегі Зухра сөзінен калькалап аударған деген В.А. Никоновтың тұжырымы [5, 298] жаңсақ болса керек.

Жүсіп Баласағұнидің «Құтадғу білігінде» Шолпан ғаламшары Севит [4, 498] деген атаумен берілген. Мысалы: «Бесінші Сәбит болса жүзін бұрғанда, Сүйінерсің тыншып қандай мұннан да». Тұрфан өңіріндегі IX ғасырдағы ескерткіштегі Нағид [4, 354] деген Шолпанның тағы бір космонимі шығу тегі жағынан соғдылық атау болып саналады.

Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі Шолпан ғаламшарының атаулары Алтун йулдуз, Севит, Нағид қазіргі түркі тілдерінің ешқайсысынан кездеспейді. Сірә, бұл космонимдер сол кездегі түркі тілдеріне кең тарамған, тек кітаби лексиканы қамтыған кірме сөздер немесе солардың аудармалары болса керек.

Қазақ тіліндегі Шолпан космонимін жалпытүркілік лексикаға кіретін атаулардың қатарына қосамыз. Өйткені бұл космоним аздаған дыбыстық өзгерістермен көпшілік түркі тілдерінде қазіргі кезге дейін сақталып отыр. Сонымен түркі тілдерінде Шолпан планетасы былайша аталады: қазақ, қарақалпақ – Шолпан, қырғыз – Шолпон, ұйғыр – Чолпан, өзбек – Чулпан, татар – Чолпан, шор – Шолбан, телеүіт – Чолбон, Чолмон, түрік – Чолпан, Чобан, түрікмен – Чулбан, башқұрт – Сулпан т.б.

Мизан – Қарақұс жұлдызының қосымша аты.

Бақыр соқым – Миррах (Марс) жұлдызының аты. Қызарғанда бақырға ұқсайды.

Қызыл жұлдыз – Күн жүйесіндегі Күннен бастап санағанда төртінші Марс ғаламшарының қазақша атауы. Марстың қазақ арасында Қызыл жұлдыз деп аталуына осы планетаның қызыл түсі негіз болған. Марсты қазақ кейде Шағырма жұлдыз деп те атаған. Марстың соңғы космонимі осы аспан шырағының қозғалысы жер бетіндегі ауа райына әсер етеді деген түсінікпен байланысты шыққан. Өйткені қазақта «Қызыл жұлдыз жоғарыласа, қыс қатты болады» деген сөз бар.

Махмуд Қашқари сөздігінде Марстың Бақыр соқум, «Құтадғу біліктің» Каир нұсқасында Бақыр соқына, тұрфан жазбасында Бақыр соқра йултуз [4, 82] деген бір негіздес атаулары кездеседі. Ал Бақыр соқум атауы «мыс жебе» деген мағынаны білдіреді. Марсты мысқа ұқсатып атауға осы планетаның қызыл түсі негіз болса керек. Сондай-ақ көне тұрфан жазбасында Марстың Анарақ [4, 46] деген санскриттік космонимі жазылған.

Қазіргі түркі тілдерінен қазақ тіліндегі халықтық космониммен толық сәйкес атауды құмық тілінен ұшырастырамыз. Құмықтар да Марсты Қызыл юлдуз деп атайды. Ал башқұрттарда Марстың От йондоз деген атауы бар. Башқұрт тіліндегі бұл космоним де планетаның түсімен байланысты шыққан.

Темұр қазұқ – Темірқазық.

Темірқазық – ғылымда Кіші Аюдағы жұлдыз. Бұл жұлдыз аспанның солтүстік бөлігінде, дүние полюсіне өте жақын орналасқандықтан жай көзге қозғалмайтын сияқты болып көрінеді. Жұлдыздың бұл ерекшелігі Темірқазық деп аталуына негіз болса керек. Шындығында, Темірқазық жұлдызы да басқа аспан шырақтары тәрізді дүние кіндігін айналады, бірақ ол дүние кіндігіне өте жақын орналасқандықтан бізге оның қозғалысы байқала бермейді. Темірқазық жұлдызы бұлтсыз, түнгі аспаннан үнемі көрінетін, батпайтын жұлдыздардың қатарына жатады. Сондықтан бұл жұлдыз жұрттың бәріне танымал. Қазақ арасында аталмыш жұлдыздың өзі де оның атауы, яғни Темірқазық космонимі де кеңінен мәлім. Дегенмен қазақ ішінде жалпыхалықтық Темірқазық космонимімен қатар бұл жұлдыздың жергілікті Алтынқазық, Жалғызқазық деген нұсқалары бар.

Темірқазық космонимін тек қазақ арасынан ғана емес, сонымен қатар бұл атауды туыс түркі тілдерінен де кездестіреміз. Бұл жұлдыз башқұртша – Тимер казык йондозо, қарашай-балқарша – Тимер кьазакь, қарақалпақша – Темир казык жулдузы, қырғызша – Темир казык жылдызы, түрікменше – Демир газык деп аталады. Демек, Темірқазық жалпытүркілік космоним болып есептеледі.

Кейбір түркі тілдерінде Темірқазық жұлдызының бөлекше атаулары да бар. Атап айтқанда, бұл жұлдызды өзбекше – Кутб юлдызы, әзірбайжанша – Гутб улдузу, якутша – Хотугу сулус немесе Аргас сулус деп атайды. Бұл

космонимдердің бәрі де «солтүстік жұлдызы» деген мағынаны білдіреді. Осындай мағынада чуваш тілінде Темірқазық – Сурсер салтаре [6, 267] деп аталады екен. Ал аталмыш жұлдыздың хакас тілінде Хосхар, туваша – Шолбан, якутша – Орол сулус деген мүлдем өзгешелеу атаулары кездеседі.

Йәтігән – Жетіқарақшы жұлдызы.

Жетіқарақшы – аспанның солтүстік жарты шарындағы шоқжұлдыз. Темірқазық жұлдызының маңынан Жетіқарақшы жұлдызының жеті жарық жұлдызын жылдың барлық мезгілінде түнгі аспаннан көруге болады.

Жетіқарақшы атауы қазақ арасына кеңінен танымал. Дегенмен бұл шоқжұлдыздың басқа да халықтық космонимдері ел арасында болған. Г.Н. Потанин еңбектерінде аталмыш шоқжұлдыздың қазақ арасында айтылған Жетіқұрт, Жетіұры космонимдерімен қатар Алтықарақшы деген де атауы ұшырасатынын жазады. Соңғы алтықарақшы атауын қазақтың өз ішінде болған аңыздың түсіндіруі бойынша шоқжұлдыздағы жеті жұлдыздың ортаңғы біреуі – хан қызы да, қалған алтауы қарақшылар.

Жетіұры атауы қазіргі шығыс Түркістанды мекендеген қазақтар мен ұйғырлар арасында сақталған [7, 204]. Т. Жанұзақов қазақ тілінің Жетісу диалектісінде бұл шоқжұлдыздың Жетіген деген космонимі барын ескертеді [8, 55].

Қазақ тілінде диалектілік ерекшелікке ие осы Жетіген космонимі – Жетіқарақшы атауынан әлдеқайда көне, жалпытүркілік сөз. Бұған дәлел ретінде жазба ескерткіштердегі осы космонимнің бір негіздес әртүрлі варианттарын айтуымызға болады. Көне түркілер осы шоқжұлдызды Йетиган деп атаса, ал XIV ғасырдағы түркі жазба ескерткіштеріндегі Йедиген, Йедигер формаларында ұшырасады.

Бұл космоним тек жазба ескерткіштерінде ғана кездесіп қоймайды, сонымен қатар көне түркілік негізін сақтай отырып, қазіргі түркі тілдерінің көпшілігіне тараған. Алайда әрбір тілдің өзіндік ерекшелігіне байланысты көне түркілік тұлға аздаған фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Сонымен, қазіргі түркі тілдерінде аталмыш космоним мынадай тұлғаларды сақталған: қазақша – Жетіген, қырғыз, қарашай-балқарша – Жетиген, ноғайша – Йетеген, татарша – Жидігән йолдоз, башқұртша – Йетегән йондоз, осы тілдің диалектілерінде Житегән, Йезегән, түрікменше – Йедиген, Йедигенлер,

Анадолы түріктерінше – Йедиген, Йедигер, Йедикардеш, Йеди йар, салар тілінде – Йезиген, Йезыген, алтай, телеуит – Йәттәгән, Чаттагән, тува – Чедихан.

Күн – күн. «Күн тұғды – Күн туды.» Мақалда былай деп келтірілген: «Күнге басқа көз қамар – Күнге қараса (бакса), көз қарығар».

Күн – өзіне тоғыз ғаламшарды бағындырып тұрған алып жұлдыздың атауы. Кейбір басқа аспан шырақтарындай Күн жұлдызының тілімізде өзге атауы жоқ. Дегенмен тіліміздегі Күн космонимін әртүрлі фонетикалық варианттармен өзге туыс түркі тілдерінің барлығында дерлік болуы – бұл сөздің жалпытүркілік лексикаға кіретіндігін дәлелдейді. Ал «Құтадғұ білікте» аталмыш аспан шырағының Йашық [4, 246] деген атауы бар. Алайда бұл көне космоним түркі тілдерінің ешқайсысынан ұшыраспайды.

Күн космонимі түркі тілдерінде әр тілдің ерекшелігіне қарай фонетикалық аздаған өзгерістерге түскен. Атап айтқанда, қазақ, қырғыз, қарақалпақ, ноғай, ұйғыр, қарайым, қарашай-балқар, алтай, хакас, якут тілдерінде Күн деп аталады. Ал аталмыш космоним түрікмен, түрік, әзірбайжан, гагауыз, құмық тілдерінде Гүн немесе Гүнеш деп аталады. Соңғы тұлғаға жақын атауды Кунәш [4, 327] көне түркі тілдерінен кездестіреміз. Күн космонимінің өзгешелеу тұлғаларын бірқатар түркі тілдерінен ұшыратамыз. Яғни бұл космоним башқұртша – Қояш, өзбекше – Куеш, ұйғырша – Куяш, чувашша – Хвэль, т.б. тұлғаларда аталады.

Арантуз – Таразы жұлдызының қосымша аталуы. Ай аттарының бірі де осылай аталады.

Ерен – жұлдыз атауы. «Ерен түз» – Таразы (Мизан) жұлдызының атауы. Ай бұржыларының бірі де солай аталады.

Ай – ай. (Отыз күннен құралатын мерзім). Шайыр былай жырлаған:

«Қысқа егін келсе қалы құтлұғ йай,
Түн күн кеше алқынұр өдзлек біле ай –
– Қысқа дайындал, келсе, егер де құтты жаз,
Түн, күн өтіп, түгесілер мерзім, ай».

(Берекелі жаз келсе, қысқа әзірлен, соңыра күн мен түн өтісімен, ай мен заман, өтеді жаз кетіп қыс келеді).

Отыз күндік ай мерзімінің ай деп аталатын себебі бұл айдың өткені айдан білінеді. «Ай толұн болса елігін імлемес – Толған ай қолмен ымдалмас (қолмен көрсетілмес)» деген мәтел бар. Өйткені ол барша адамға, көзге ашық көріне

береді дегенді меңзейді. Бұл мақал әрбір анық, белгілі, айдай анық нәрселерге айтылады.

Ай – Күн жүйесіндегі Жер планетасының серігі. Жалпы Ай космонимін аздаған фонетикалық өзгерістермен қазіргі түркі тілдерінің барлығынан кездестіруге болады. Көне жазба ескерткіштерінен де Ай [4, 24] атауын көп кездестіреміз. Сондай-ақ қазіргі түркі тілдерінің ешқайсысында қолданылмайтын аталмыш аспан шырағының Йалчық [4, 228] деген атауын «Құтадғұ біліктен» ұшыратамыз.

Қазақ тіліндегі Ай космонимінің жалпытүркілік атау екенін қазіргі түркі тілдерінің деректері айқындай береді. Атап айтқанда, бұл космонимді әзірбайжан, түрік, гагауыз, қырым-татары, қарайым, құмық, қарашай-балқар, қырғыз, ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, ұйғыр, сарыұйғыр, алтай, хакас тілдерінде Ай деп, қазақ тіліндегідей атаса, ал түрікмен тілінде Аай болып, созылыңқы дауыстымен келеді. Аталмыш космонимдегі ашық дауысты дыбыстың еріндікке айналуы өзбек, чуваш тілдерінен байқалады, яғни осы тілдерде Ай, Уйах түрінде дыбысталады. Ал якут тілінде бұл космоним Ый түрінде айтылады.

Үлкер – Үркер жұлдыз. Шайқастарда «үлкер шерік» дейтін бір айла бар: әскерлер әр тараптан топ-топ болып топталып жиналады. Бір тобы ілгерілегенде, қалғандары да соңынан ілесе ілгерілейді. Бұл айла қолданылғанда жеңіліс кем де кем болады.

Үркер – астрономия ғылымында Торпақ деп аталатын зодиактік жұлдыз құрамына кіретін жұлдыздар тобының халықтық атауы. Үркер тек қазақ халқына тән космоним емес, көптеген туыс түркі тілдерінде бар сөз болып есептеледі. Бұл космоним түркі тілдерінде кеңінен тараған. Атап айтқанда, қазақ, қарақалпақ – Үркер, қырғыз – Үркөр, түрікмен диалектісінде – Хуркер, якут – Үргел, Урга, түрікмен, түрік – Үлкер, әзірбайжан – Үлкәр, Үлкөр, башқұрт – Өлкәр, алтай, хакас – Үлгер, чуваш – Элкәр, т.б.

Сонымен, көне түркі халықтары, жоғарыдан көргеніміздей, аспан денелерін аса құрмет тұтқан. Сондықтан да олардың мағына аялары кеңі түскен. Көне жазба ескерткіштері бойынша жұлдыздардың атауы көне түркілерге белгілі болған. М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» ескерткішінде қазіргі түркі тілдерінде бар жұлдыз атаулары кездесті.

Жалпы немесе көпшілік түркі тілдеріне ортақ космонимдердің басым бөлігін тілдің ең көне қабаттарын құрайтын тілдік фактілер деп есептегеніміз жөн. Тіпті, кейбір космонимдерді (Үркер, Шолпан) түркі тілдеріндегі алтай дәуірінің

жәдігерлері ретінде айтуымызға болады. Бұл лексикалық топтағы космонимдердің жалпы немесе көпшілік түркі тілдеріне ортақтығын М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» ескерткіші мен қазіргі түркі тілдерінің деректері айғақтайды.

Әдебиеттер

- 1 Подольская, Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская. – М.: Наука, 1978. – 198 с.
- 2 Бондалетов, В.Д. Русская ономастика: учебное пособие / В.Д. Бондалетов. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с.
- 3 Максютотова Н.Х. Тюркская космонимия. // Ономастика Поволжья. – Саранск, 1976. – 283 с.
- 4 Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.
- 5 Никонов В.А. Материалы по космонимии Средней Азии // Ономастика Средней Азии – Фрунзе, 1980. – 290-306 с.
- 6 Юхма М.Н. Заметки о чувашской космонимии // Восточная ономастика. – М., 1980. – 264 с.
- 7 Исақов М. Халық календары. – Алматы: Қазақстан, 1980. – 318 б.
- 8 Жанұзақов Т. Космонимдердің лексика-семантикалық ерекшеліктері // ҚазССР ҒА Хабаршысы. 1978, 6. 51-62 б.